

P. 34 : nu credem că deplasarea accentului în tipul *filiólus* duce la o lungire a vocalei, chiar dacă acest lucru pare confirmat de versificația lui Commodianus (nu Commodius) și Dracontius ; în secolul al V-lea nu pare să mai poată fi vorba de o corelație de cantitate (cf. și *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 25—27, și nota 1 de la p. 27).

P. 38 : în legătură cu indicațiile din *Appendix Probi* și cu interpretarea lor, ne întrebăm dacă nu cumva gramaticul are în vedere și ortografia, nu numai pronunțarea. În acest caz, recomandarea *uir non uyr*, de exemplu, n-ar constitui o mărturie pentru o pronunțare, fie și prețioasă [*wür*], ci numai o indicație ortografică.

P. 49 : rom. *școală* nu e moștenit din lat. *schola*, ci împrumutat dintr-o limbă slavă.

P. 66 și 85 : *sambaturn* e atestat, la plural, într-un papirus din secolul al II-lea (Cave-naile, p. 256 ; cf. H. Mihăescu, *Omagiu Roselli*, p. 570).

P. 92 : cronologia valorilor sufixului *-bilis* este expusă în mod diferit de E. Benveniste, *Origines*, p. 204—206.

P. 95 : lat. *caricare* este păstrat în românește (cf. Candrea-Densusianu, 256).

P. 113 : la urmele romanice ale declinării a IV-a ar trebui adăugate și formele românești *noru-mea*, pl. *mîn*, *mînnule* (I. Coteanu, *Actele celui de al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, II, p. 1425 — 1428).

P. 147 : cronologia permite considerarea formelor tardive de conjunctiv *siam*, *sias* ca sprijinite de vechiul *siem*, *sies* (ieșit din uzul limbii vorbite) ?

Indispensabilă deopotrivă pentru latinist, care va găsi în ea călăuza sigură printre nenumăratele fenomene întâlnite în textele tirzii, și pentru romanist, care va avea la dispoziție o bază solidă pentru înțelegerea faptelor romanice, *Introducerea* lui V. Väänänen este una din cărțile cele mai importante apărute în disciplina noastră în ultima vreme și care aduce cea mai mare cinste studiilor latine și, în primul rând, autorului ei⁵.

I. Fischer

INSCRIPTIONES GRAECAE CONSILIO ET AVCTORITATE ACADEMIAE SCIENTIARVM GERMANICAE EDITAE. Voluminis IX partis I editio altera. Fasciculus III : *Inscriptiones Locridis Occidentalis* edidit Guentherus Klaffenbach. Berolini apud Gualterium De Gruyter et socios, MCMLXVIII. XX—149 p. in folio.

Cu aproape trei sferturi de veac în urmă (în 1897 exact), Wilhelm Dittenberger făcea să apară, ca primă parte a volumului III din *Corpus inscriptionum Graecarum Graeciae Septentrionalis* (acum *Inscriptiones Graecae IX*), o fasciculă închinată documentelor epigrafice din Focida, Locrida, Etolia, Acarnania și insulele Mării Ioniene. Trei decenii mai târziu, progresul cunoștințelor și acumularea textelor impuneau reeditarea importantei culegeri, încredințată

⁵ Prezentarea grafică este excelentă. Semnalăm totuși unele mărunte greșeli de tipar p. 38, r. 9 de sus : de citit *amidulla* în loc de *amidalla* (vezi și indicele) ; p. 56, r. 13 de jos : *suscepta solo*, în loc de *suscepta, solo* ; p. 59, r. 5 de jos : *ver* trebuie deplasat spre dreapta, în tabel ; p. 83, r. 13 de sus : *căfel* în loc de *cafel* (și în indice) ; p. 91, r. 13 de sus : schimbarea unor exemple din ediția I a dus la unele repetări și perturbări grafice ; p. 92, notă : *-ulentus* în loc de *-ōlentus* ; p. 142, r. 17 de jos : *oppetisses* în loc de *appetisses* ; p. 160, r. 5 de sus : *Q* în loc de *O* ; în indicele românesc de la p. 220—222 s-au strecurat câteva greșeli : trebuie citit *nici un* în loc de *niciun*, *puțină* în loc de *puțină*, *răspunde* în loc de *raspunde*, *ride* în loc de *ride* (de altfel, scrierea cuvintelor românești se resimte de numeroasele noastre reforme ortografice ; apar astfel, p. 44, *ochiu*, *unghiu*, p. 55, *maiu*, p. 64, *samtu* pentru *simtu*) ; p. 264, r. 13, *loquis* în loc de *loques* ; p. 270, r. 10, *τελώνιον* în loc de *τελώνιον*.

de Academia din Berlin lui Günther Klaffenbach, care în 1932 strîngea laolaltă inscripțiile din Etolia, iar în 1957 pe cele din Acarnania. Cum s-a putut vedea din intitulare, fascicula semnalată astăzi cuprinde textele din Locrida Occidentală, în așteptarea celor pe care ni le mai rezervă munca învățatului și neobositului editor, aproape octogenar, dar încă activ și credincios însărcinării primite cu alți ani în urmă.

Lucrarea se deschide cu o privire asupra dezvoltării istorice a regiunii studiate, începînd cu Helladicul vechi (de cînd datează cele două așezări de curînd descoperite lîngă Galaxidi) și sfîrșind cu întîmplătoare mențiune — în Procopiu, *De bello Gothico* IV 25, 17 — a cutremurului abătut asupra orașului Naupactos în 551 e.n. Bogata serie de *testimonia* include texte literare și epigrafice în care se vorbește în vreun fel de Locrida, o atenție deosebită acordîndu-se, cum era de așteptat, locrienilor pomeniți în inscripții din alte locuri, în special din Delfi.

Textele, în număr de 180, sînt editate după o revizie atentă a fiecărei pietre, realizată în două călătorii de studii, în 1933 și 1960. De altă parte, în raport cu fasciculele mai vechi ale aceleiași colecții, cea de care mă ocup se deosebește printr-un început de ilustrare fotografică — un număr redus de texte caracteristice. Lemmele și aparatul critic — abundente — sînt de o mare precizie; comentariul — încă succint — pătrunzător și întemeiat pe ansamblul publicațiilor privitoare la istoria Locridei (o valoare deosebită se recunoaște importanței monografiei a lui Lucien Lerat, *Les Locriens de l'Ouest*, Paris, 1952).

Ca loc de proveniență, inscripțiile se repartizează între 17 localități astăzi identificate, cărora li se adaugă un număr relativ mare de „tituli extra Locridem Occidentalem inuenti”. Două documente sînt lipsite de o „stare civilă” sigură.

Din masa textelor editate se desprind — numeric — actele de eliberare a unor sclavi prin procedura cunoscută a „dăruirii” către o divinitate (Asclepios într-un loc, aiurea alți zei sau zeițe, ca Athena Ilias). Bogat reprezintă îndeosebi la Naupactos și la Physkos, această categorie de documente prezintă un interes deosebit nu numai pentru studiul unui mod de manumișune folosit în numeroase locuri ale lumii grecești, dar și pentru acel al problemei răspîndirii sclaviei într-o regiune a Greciei continentale relativ puțin dezvoltată economic. O anchetă asupra locurilor de proveniență a diferitelor $\sigma\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha \ \acute{\alpha}\nu\delta\rho\epsilon\iota\tau\alpha$ ori $\gamma\omicron\nu\alpha\iota\kappa\epsilon\iota\tau\alpha$ pomenite în astfel de documente sau o comparație a numărului lor cu numărul sclavilor $\omicron\lambda\kappa\omicron\gamma\epsilon\nu\epsilon\iota\varsigma$ din aceleași izvoare ar duce, desigur, la rezultate sugestive, asupra cărora nu e însă locul să se insiste aci. Dar interesul de căpetenie al culegerii recenzate stă în citeva texte dintr-o epocă mai veche aflate la Naupactos, Oianthea, Chalcion, cărora li se pot adăuga unul sau două decrete din Amphissa. Din Naupactos provine, de pildă, faimosul „bronz Pappadakis” (astăzi în Muzeul național din Atena), care ne-a păstrat legea privind o distribuție de loturi în teritoriul cetății ($\tau\epsilon\theta\mu\delta\varsigma \ \pi\epsilon\rho\iota \ \tau\tilde{\alpha}\varsigma \ \gamma\tilde{\alpha}\varsigma$), datînd de la sfîrșitul secolului al V-lea sau începutul celui de-al IV-lea. În legătură cu împrejurările care au provocat-o și cu înțelegerea corectă a felurilor ei poziții s-a scris în ultima jumătate de veac o întreagă literatură. Deși citează ocazional studiul lui David Asheri *Distribuzione di terre e legislazione agraria nella Locride Occidentale* (Journal of Juristic Papyrology XV, 1965. p. 313–328), editorul nu mi se pare a fi acordat luarea-aminte cuvenită interpretărilor acestui învățat, bun cunoscător al problemelor agrare în cetățile grecești metropolitane și coloniale. Tot cu privire la proprietatea funciară în Locrida, e de consultat acum și studiul mai nou al aceluiași: *Il 'rincalzo misto' di Naupatto* (La Parola del Passato, 1967, p. 343–358), unde se studiază cu acuitate un alt document de seamă din culegerea pe care o semnalez: faimoasa *Opuntiorum lex de colonis Naupactum mittendis* — nr. 718 = Syll. ³ 47 = Tod, GHI 24. Această din urmă inscripție e supusă de Klaffenbach unei analize adîncite și tradusă în latinește, înlesnire pe care vor aprecia-o desigur, fără excepție, cercetătorii viitori ai acestui text dificil.

Alte inscripții de un interes deosebit editate sau reeditate acum de Kl. mi se par, în ordinea numerelor: 670 (Physkos) — regulament de funcționare a unui thias dionisiac, de

pe la jumătatea secolului al II-lea e.n., cuprinzând prescripții cu privire la comportarea „menadelor” și a membrilor masculini ai asociației (βουκόλοι); 706 (Oianthea) — convenție între locrienii răsăriteni și locuitorii din Oianthea și Narykos referitoare la trimiterea periodică la Ilion a unui număr de fecioare locriene, ca ispășe pentru violul Casandrei de Aias, la sfârșitul războiului Troiei; 717 (Chaleion) — altă convenție între locuitorii din acest oraș și cei din Oianthea, tinzând la reglementarea pașnică a conflictelor dintre cele două cetăți vecine; 740 (Chaleion) — decret onorific pentru Aristodama din Smyrna, fiica lui Amyntas, calificată în text drept ἐπέωμ ποιήτρια și răsplătită, pe lângă alte distincții mai substanțiale, cu o cunună de „laur sfânt” (δάφνας ἐπὰς στεφάνωι); 750 (Amphissa) — decrete de cinstire a unui medic din Scarphia, pentru servicii fiind de apărarea sănătății cetățenilor: σπουδάζειν κατὰ δύναμιν ἰδίαν μετὰ τὰς τῶν Θεῶν εὐνοίας σφάζειν τοὺς κυνδινεύοντας.

Un caz mai puțin obișnuit e al inscripției cu nr. 611 (astăzi dispărută), dedicație copiată de Leake la începutul veacului trecut și de-atunci în mai multe rinduri retipărită, fără ca vreunul din editorii succesivi să fi izbutit să risipească taina grupului de litere din r. 4 pe care, la rîndul său, Kl. se mulțumește să-l transcrie, între două cruci: ΦΩΣΧΑΡΙΝΗΣ. Era rezervat lui Jean Bousquet să arate, curînd după apariția lucrării pe care o analizăm, că inscripția cu pricina nu-i antică, ci pastişa modernă a unei epigrame din *Anthologia Palatină* IX 684, lăudînd în stihuri corecte construirea într-un anume loc a unei flintini monumentale: în cazul nostru nu din ordinul vreunui dregător imperial, ci al lui Andrea Foscarini, cunoscut guvernator venețian al Insulelor Ioniene.

Cinci indici bogați completează prețiosul *Corpus*, pe lângă indispensabila tablă de concordanță.

D. M. Pippidi

VINCENZO LONGO, *Aretalogie nel mondo greco. I. Epigrafi e papiri*. (Pubblicazioni dell'Istituto di Filologia classica dell'Università di Genova, 29). Genova, Istituto di Filologia classica e medioevale, 1969. 187 p. în 16°.

Lucrarea a cărei apariție o semnalează reprezintă prima parte a unei culegeri plănuită să strîngă laolaltă compunerile zise „aretalogice” din lumea greacă ajunse pînă la noi pe o cale sau alta. După textele epigrafice și papirologice, editate cu precădere, o a doua fasciculă ne va pune la îndemînă textele literare, altfel spus fragmentele de aretalogii păstrate nu ca bucăți de sine stătătoare, ci inserate în opere de mai mare întindere, transmise pe calea tradiției manuscrise.

În lunga introducere cu care se deschide volumul, autorul își propune să lămurească în primul rînd conceptul de *aretalogie*, apoi să ne familiarizeze cu unele din problemele înfățișate de acest gen de alcătuirii în versuri sau în proză, al căror scop mărturisit era de a transmite posterității — exaltîndu-le — amintirea unor manifestări suprafirești ale puterii divine, îndeosebi ale unor divinități dintotdeauna socotite ca thaumaturgice.

Noțiunea e deci mai veche, chiar dacă — în stadiul prezent al cunoștințelor — termenul ἀρεταλογία apare abia spre sfârșitul sec. al II-lea î.e.n., în *Septuaginta*. Lăsînd la o parte chestiunea de a ști în ce măsură modelul era oferit de literatura egipteană (așa cum presupunea Reitzenstein), pare probabil că în lumea greacă primele exemple de compuneri aretalogice sînt așa-numitele Ἀσκληπείου Ἰάματα, inscripțiile din Epidaur, unde se relatează cu lux de amănunte unele din miracolele cele mai senzaționale ale zeului-tămăduitor. Mai tîrziu, asemenea